

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне
30 жыл толуына арналған
«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Жалпы редакциясын басқарған:

ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы,
профессор **Б. Жолдасбекова**

Ғылыми редакциясын басқарған:

филология ғылымдарының докторы, профессор **А. Салқынбай**

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор **А. Ісімақова**
филология ғылымдарының докторы, профессор **Г. Смағұлова**

Жауапты шығарушылар:

О. Жұбай, Т. Рамазанов

«Ұлы дала құндылықтары: тіл және тәуелсіздік» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 282 б.

ISBN

Жинаққа Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 30 жыл толуына арналған «Ұлы дала құндылықтары: тіл және тәуелсіздік» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның материалдары еніп отыр. Кітап қазақ тіл білімінің тарихы, жазу, орфография, қазақ тілінің теориялық мәселелері, алаштану, ұлттық таным, ұлттық код, қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мәселелерін зерделеп жүрген мамандарға, филология, тарих, педагогика факультеттерінің докторанттарына, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

ISBN

© Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, 2022

© Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына»

ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, 2022

Каспихан Б.
филология ғылымдарының магистрі,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ А. АМАНЖОЛОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Көне түркі жазуының шығу тегі туралы алғашқы ойлар көне түркі ескерткіштері табыла бастаған кезден басталады. Көне түркі жазуының генезисі туралы түркітану ғылымының әрбір кезеңінде айтылған пікірлерді шартты түрде екі топқа топтастыруға болады: 1) экзогенді жолмен, өзге шет ел әліпбиілері негізінде пайда болған; 2) эндогенді жолмен, яғни пиктографиялық, идеографиялық таңбалар негізіндегі төл жазу. «Өзге халықтардың әліпбилерінің негізінде пайда болған» деген пікірді В.Томсен, О.Доннер, Ф.Альтхайм, Дж. Клосон және т.б. ғалымдар қолдаса, «эндогенді жолмен пайда болған» деген пікірді Н.А.Аристов, А. Дж. Эмре, И.А.Батманов және т.б. ғалымдар қолдайды.

И.Тасмағамбетов «Зримый образ великой культуры» атты баяндамасында көне түркі ескерткіштерін зерттеуді алты кезеңге бөледі: 1. руникалық мәтіндер зерттеле басталған XVII-XVIII ғасырлар; 2. руникалық жазудың оқылуын ашу үшін материалдар жинала басталған XIX ғасырдың басы; 3. руникалық жазудың оқылуын ашу 1889 жылда бастап; 4. 1909 жылдан басталады; 5. соғысқа дейінгі кезеңде Кеңес одағында көне түркі ескерткіштерін зерттеу; 6. соғыстан кейінгі кезеңдегі зерттелуі [1,19-б.]. Иманғали Тасмағамбетовтің хронологиялық тәртіпте шартты түрде бөлген осы алты кезеңде де көне түркі әліпбиінің шығу тегі басты тақырыптардың бірі болған. Руникалық ескерткіштер зерттеле бастаған XVII-XVIII ғасырлардағы алғашқы кезеңінде руналық жазудың кімдердікі екені туралы, қайдан шыққаны туралы алғашқы пікірлер айтылды. Сібірді алғашқы зерттеушілердің бірі – Д.Г.Мессершмидт Енисей бойынан кездестірген руникалық ескерткіштерді солтүстік-батыс Еуропадағы эпиграфикалық ескерткіштермен байланыстырып, жазбалардың шығу тегін кельт, готтармен байланыстырады. Бұл пікірге Т.Байер де қосылады. П.С.Паллас XVIII ғасырдың 70-жылдары Енисей бойындағы жазба ескерткіштерді осы өңірде көне заманда готтар мекендеген деп, ескерткіштерді готтармен байланыстырады [2, 6-б.].

1818 жылғы Г.Спасскийдің «Записки о сибирских древностях» еңбегінен басталатын екінші кезеңде Ж.П.Абель-Ремюза руникалық ескерткіштерді алғаш рет түркілермен байланыстырады, ғалым көне түркі жазуын үйсіндер ойлап тапқанын, ескерткіштердің түркілердікі, оның ішінде Енисей қырғыздарының екенін айтады. Г.И.Спасский руникалық жазуды «моңғол немесе қалмақ тектес» деп есептесе, Роммель грек-гот әліпбилерімен байланысын айтады. Ю.Клапрот жазудың түркі тілінде екенін есептеп, шығу тегін көне грек әліпбилерімен байланыстырады. 1857 жылы Г.И.Спасский руникалық жазулардың шығу тегін славяндармен байланыстырады, М.А.Кастрен де бұл пікірге қосылады. Кейін келе Спасский өзі ұсынған гипотезасына күмәнмен қарап, жекелеген таңбалардың «сібір тайпаларының» рулық таңбаларымен сәйкестігіне назар аударады. Бұл ұқсастыққа А.Вамбери де назар аударған. А.А.Шифнер руникалық жазудың шығу тегін рулық таңбалармен байланыстырады.

Үшінші кезең жаңалықтарға толы болады. 1887-1890 жылдары руникалық жазудың шығу тегін угор-финдердің эпиграфикаларымен байланыстырып, фин ғалымдары Оңтүстік Сібір мен Моңғолиядағы ескерткіштерді іздеп, зерттейді. Осы кезеңде үлкен ескерткіштердегі қытай мәтіндерінің оқылуының арқасында ескерткіштердің түркілерге тиесілі екені анықталады. 1893 жылы 15 желтоқсанда дат ғалымы В.Томсен көне түркі жазуының құпиясын ашып, *Тәңірі*, *түрк* сөздерін оқиды. 1894 жылы Радлов Күлтегін ескерткішінің алғашқы аудармасын жариялайды. В.Томсен көне түркі жазуы арамей (парсы-арамей және арамей-соғды) әріптік жазуынан шыққанын айтады. Төртінші кезеңде 1906 жылы А.Стейн тапқан соғды құжаттары негізінде Р.Готью «көне соғды жазуы көне түркі руникалық жазуының прототипі, моделі болған» деген соғдылық теорияны алғаш рет ұсынады. 1929 жылы

Е.Д.Поливановтың «Идеографический мотив в формации Орхонского алфавита» атты мақаласы жарық көреді. Бұл туралы Д.Д.Васильев «В 1929 г. появилась очень краткая статья Е.Д.Поливанова, которая содержала совершенно новую гипотезу о возможном происхождении нескольких знаков тюркской руники. Гипотеза его сводилась в основном к следующему: 1) алфавит был создан в тюркоязычной среде и поэтому, учитывает грамматический строй тюркских языков и принципы сингармонизма; 2) алфавит был создан значительно ранее того времени, когда функционировал язык, зафиксированный в памятниках; доказательством этому являются орфографические перебои; 3) письмо создано при сильном влиянии западных алфавитов – арамейского, согдийского, пехлевийского; 4) только в орхонских надписях Монголии можно проследить влияние китайской письменности[^]?. Кроме того, автор статьи предложил идеографическое решение для трех знаков алфавита, которые являлись местными пиктограммами, соответствовавшими в алфавите инициалу изображаемого предмета», – деп жазады [2, 8-б.].

Бесінші кезеңде Е.Д.Поливанов пікірімен қатар С.Е.Маловтың іргелі еңбектерімен жалғасқан соғдылық шығу тегі туралы пікірді қолдаушылар артады. Соғыстан кейінгі жылдардан басталатын алтыншы кезеңде С.Г.Кляшторный көне түркі ескерткіштерінің шығу тегін соғды жазуымен байланыстырады, 1970 жылы ағылшын ғалымы Дж.Клосон «түркі жазуының түпнегізі ирантекес», – дейді, 1978 жылы В.А.Лившиц те көне түркі жазуының генезисін иран тілдерімен байланыстырады. Осы жылы А.С.Аманжолов «К генезису тюркских рун» мақаласында қазақ даласындағы эпиграфикалық материалдарды негізге ала отырып, көне түркі әліпбиінің шығу тегін Жерорта теңізінің бойындағы көне әліпбилерімен байланыстарын ескере отырып, б.з.д. III-II мыңжылдықтардағы логографиялық немесе әліпбилік жазудан шыққанын айтады.

Көне түркі жазуының шығу тегі туралы пікірлердің әр кезеңдегі жағдайына шолу жасадық. Ендігі кезекте экзогенді және эндогенді бағыттағы пікірлерді жүйелеп, талдау жасап көрейік. Көне түркі жазуының экзогенді шығу тегі туралы бағытты ұстанған ғалымдардың кельт, готтармен байланыстырған, ескі славян жазуларымен байланыстырған пікірлері баянсыз болды, тек иран-соғдылық шығу тегі туралы пікірі В.Томсеннен бастап бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Көне түркі жазуының «кілтін» тапқан ғалым В.Томсен арамей әліпбиіне, оның ішінде пехлеви (парсы-арамей) әліпбиімен байланыстырады. В.Томсеннің бұл пікірі туралы Алтай Сәрсенұлы «Гипотеза В.Томсена об арамейской (арамейско-пехлевийской и арамейско-согдийской) основе тюркского рунического алфавита построена на весьма далеких аналогиях для некоторых (около половины) знаков орхонского алфавита. Заметим сразу, что тюркские руны обнаруживают гораздо большее сходство с древними финикийско-арамейскими буквами, отнюдь не с пехлевийскими и согдийскими К сожалению, не критическое отношение к гипотезе В. Томсена наблюдается и поныне», – деп жазады [3, 293-б.].

Ағылшын ғалымы Джерард Клосон «The Origin of the Turkish «Runic» alphabet» атты еңбегінде көне түркі жазуының шығу тегі туралы өз болжамдарын ұсынады. Ғалымның ойынша, көне түркі әліпбиі Истеми қағанның бұйрығымен VI ғасырда жасалған. Дж. Клосон: «То, что было сделано по приказу Истеми, было, конечно, более значительным, чем просто создание способа тюркского письма. Он приказал секретарю, который должен был вести его корреспонденцию, обучить, что было наиболее важным, его чиновников читать и писать», – деп жазады [4, 139-б.]. Ғалымның гипотезасы «Түрік қағаны 567 жылы соғдылық Маниах есімімен аталған елшіні Византияға жіберген, алыс елге елші жіберсе, хат-хабар алысу үшін жазу болған, яғни осы тұста ғана қаған жарлығымен жазу шыққан» деген дүдәмал жорамалға ғана құрылған. Алайда көне түркі әліпбиінің Естеми қағанның бұйрығымен жасалғаны туралы көне түркі ескерткіштерінің мәтіндерінде де, қытай жазбаларында да дерек кездеспейді. Дж. Клосон: «Я полагаю, что у создателя алфавита, когда он оказался в этом затруднительном положении, возникла блестящая идея дополнить несовершенный иранский алфавит путем введения нескольких добавочных букв, взятых из греческого алфавита в одной из двух его форм – эфталитской или византийской. Ему пришлось бы иметь дело не только с той

трудностью, о которой только что шла речь, но и добавить в алфавит существенный криптографический элемент», – деп, әліпби жасаушыға өзге халықтар оқи алмайтындай криптографиялық элементтер қосуды бұйырғандығын айтады. Сонымен қатар ғалым кейбір грек әліпбиінің таңбаларын оңнан солға қарай аударған, әліпби таңбалары симметриялы болу үшін әрі криптографиялық мақсатта кейбір әріптердің түрін өзгерткен дейді [4, 142-143-б.].

Ағылшын ғалымы көне түркі әліпбиі иран әліпбиінің негізінде жасалған, грек әліпбиінен таңбаларды қосқан және түріктер «Кроме того, алфавит был реконструирован полностью с целью придать ему симметрию и, тем самым, избежать опасности сделать его похожим на оригиналы», – деп таңбаларға өзгерістер енгізген», – дейді [4, 152-б.]. Дж. Клосонның бұл пікірінен еуропалық ғалымдарға тән «түркілер немесе «варварлардың» өздігінен әліпби жасауға шамасы келмеген, ираннан, гректен ұрлаған» деген еуропацентристік көзқарасын байқау қиын емес. Бұл туралы Алтай Сәрсенұлы «Ссылка на вымышленного «изобретателя» свидетельствует о несерьезном подходе Дж. Клосона к нерешенной проблеме. В сущности, это – попытка отстраниться от изучения исторического развития и естественных генетических связей тюркского рунического алфавита, неоднородного в своих локальных разновидностях», – деп жазады [3, 295-б.].

А.М. Щербак 2001 жылы шыққан «Тюркская руника» еңбегінде көне түркі жазуының шығу тегі туралы нақты пікір ұсынбағанмен, Дж.Клосон ұсынған бағыт бойынша түркі руникасын кімнің, қашан жасағанына мән беру керектігін айтады, сонымен қатар көне түркі жазуының шығу тегін соғды жазуымен байланыстырады [5, 41-52-б.]. Иранист ғалым В.А.Лившиц көне түркі жазуының шығу тегін соғды жазуымен байланыстыратын Р.Готьюдің пікірін толықтырады. В.А. Лившиц көне түркі жазуының пайда болған уақыты туралы Дж.Клосон ұсынған «VI ғасырдың ортасы» деген пікірге қосылмай: «В любом случае отсутствие древнетюркской версии на Бугутской стеле логичнее всего объяснить тем, что в последней четверти VI века рунического письма еще не существовало», –деп жазады [6, 93-б.]. Ғалым соғды алфавитінің көне түркі жазуына прототип болғанын, әліпбидің ұзақ кезеңдердегі өзгерістен емес, біруақытта жасалғандығын айтады: «Исходными прототипами для подавляющего большинства рун послужили скорее всего буквы согдийского курсивного письма, известного по памятникам уже с V-VI веков – именно такое письмо выступает в Бугутской надписи. Согдийский алфавит, использованный при создании руники, содержал 22 буквы – 19 букв, известных по «Старым письмам» и другим памятникам, и еще 3, впервые представленные в согдийской азбуке, обнаруженной при раскопках городища Пенджикент, – **d, t, q**; эти буквы могли употребляться в согдийском письме только в арамейских идеограммах, однако ничто не препятствовало их использованию, наряду с другими согдийскими буквами, в качестве прототипов для создания рунических знаков. Творцы руники могли использовать и зеркальные изображения графических прототипов, а также изменения направлений составляющих их линий; в нескольких случаях разные рунические знаки могли быть созданы из позиционных вариантов одних и тех же согдийских букв» [6, 93-б.].

Көне түркі жазуының соғдылық шығу тегі туралы бағытты тарихшы ғалым С.Г.Кляшторный да қолдап: «Таким образом, установлено, что сама идея буквенного письма и его образец, послуживший моделью древнетюркского рунического алфавита, заимствованы тюрками у своих западных соседей – ираноязычных народов Средней Азии, пользовавшихся алфавитами арамейского происхождения. Наиболее вероятным источником заимствования является согдийский алфавит, точнее, та разновидность согдийского письма, которой написаны «старые согдийские письма» из Дуньхуана», – деп жазады [7, 47-б.]. Осы пікірде «Орта Азияны мекендеген ежелгі тайпалар ирантілдес болды» деп есептейтін еуропацентристік көзқарасты кездестіреміз. С.Г.Кляшторный соғды әліпбиі көне түркі әліпбиін жасауда бірнеше өзгерістерге ұшырағанын айтып, оны санамалап көрсетеді: «а) курсивное написание отдельных знаков было заменено раздельным написанием; б) под влиянием форм существовавших у тюрков родовых знаков (тамг), и идеографических символов, а также, возможно, под воздействием фактуры (камень, дерево, металл) плавные закругленные

начертания согдийских букв были заменены геометризованными начертаниями; в) поскольку фонетические системы согдийского и тюркского языков различны, не все знаки согдийского алфавита были восприняты, а фонетическая символика рунических знаков не всегда совпадает с фонематической символикой сходных согдийских букв; вместе с тем рунический алфавит был обогащен новыми, отсутствующими в согдийском письме знаками, частью идеографического, частью буквенного характера» [7, 47-б.].

Тарихшы ғалым соңғы жылдары шыққан еңбектерінде: «Таким образом, рисуночный фонд, который в последующем был использован тюрками для создания собственной письменной системы (если удастся установить преемственность между знаками сако-юэчжийского письма, отраженного обоими названными памятниками (Есік қорғанынан табылған жазу мен Ауғанстанның Дашт-е Навур жерінен табылған жазу – К.Б.), и доформативными вариантами тюркской руники) может оказаться достаточно древним (порядка тысячелетия или несколько более)» деп, Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы жазудың көне түркі жазуымен байланысы толық дәлелденетін болса, жазудың пайда болған кезеңі мыңжылдықтарға одан бұрынға баратынын айтады [8, 235-б.].

Көне түркі ескерткіштерінің эндогенді шығу тегі туралы пікір білдірген ғалымдар жергілікті ру-тайпаларының таңбаларынан, пиктографиялық, идеографиялық таңбалардан шықты деген ұстанымды ұстайды. Тарихшы ғалым Н.А.Аристов қазақ халқының көптеген ру-тайпаларының таңбаларының көне түркі әліпбиіндегі таңбалармен ұқсастығы жөнінде: «Сличение тюркского алфавита орхонских надписей не оставляет, кажется, сомнения, что большая часть его букв суть тамги, поныне существующие в киргиз-казацких родах. Так, если ограничиться даже теми формами, какие имеют употребленные В.В.Радловым для напечатания надписи на памятнике Кюль-тегина знаки тюркского алфавита, то окажется, что 29 из 38 знаков тюрко-орхонского алфавита сходны с ныне существующими родовыми тамгами или близки к ним, причем некоторые знаки представляют собою одну и ту же тамгу, только в разных положениях; остальные 9 знаков, по формам своим, могли иметь происхождение также от тамг, хотя именно таких изображений в числе ныне известных тюркских и вообще урало-алтайских родовых тамг пока не встречается», – деп жазады [9, 33-б.]. Сонымен қатар ғалым: «Во всяком случае, если названия некоторых тамг (как, напр., кульджа-тамга для одной из форм буквы к) или имена родов, которым они принадлежали, соответствовали своими начальными звуками звуковому значению вошедших в алфавит знаков – тамг, это отнюдь не было общим правилом, ибо некоторые тамги употреблены в этом алфавите для означения нескольких звуков, отличаясь только своим положением, тогда как тамга, в каком бы положении на животное не накладывалась, названия и значения своего не изменяла», – деп, кейбір таңбалардың өз тиесілі ру атауының бастапқы дыбысы әліпбиде сол дыбысқа сәйкес келетініне назар аударады [9, 36-б.].

«Көне түркі әліпбиіндегі кейбір таңбалардың идеографиялық негізі бар», – деп В.Томсен мен Е.Д.Поливанов та есептегенін айта кеткен жөн. Алтай Сәрсенұлы екі дыбыс тіркесіп келіп, бір таңба арқылы берілетін **lt**, **rt**, **nt** таңбалары туралы: «Пока трудно сказать, в какой степени тюркские руны обязаны своим происхождением идеограммам (точнее, изобразительным логограммам), ибо их палеография все еще недостаточно изучена. Тем не менее, есть достаточные основания предполагать, что специфичные рунические знаки **w lt**, **v rt**, **o nt** непосредственно восходят к добуквенному письму», – деп жазады [3, 295-б.].

Алтай Сәрсенұлы көне түркі жазуының Жерорта теңізінің бойындағы көне әліпбилерге ұқсастығы туралы: «Богатый арсенал графических знаков тюркской руники мог быть выработан только за длительный период развития. Эти буквенные знаки, конечно, не собирались по-отдельности из ранних алфавитов Средиземноморья. Вряд ли можно считать ранние семитские, древнегреческие, италийские и матазпийские аналогии в этом алфавите прямыми заимствованиями, ибо существовал, по-видимому, древнейший общин источник алфавитного письма», – дей келе «бұл жазулардың ортақ түпнегізі б.з.д. III-II мың-

жылдықтарда ежелгі логографикалық немесе әліпбилік жүйе болған» деген пікір білдіреді [3, 303-б.].

Алтай Аманжолов кейбір таңбалардың таза түркілік логограммалардан шыққанын айтып, олардың прототиптері туралы: «Предполагаемые прототипы изобразительные логограммы *alt* «низ. нижняя часть», *art* «нагорье, гора; горный перевал», *ant~and* «клятва, присяга» (изображение черепа) или *andiŋ* «обод (сита, решета)», *enč* «часть имущества, личная доля отделяемых сыновей» (изображение унин, вогнутых жердей куполы юрты). Генетическая связь орхонского знака для *ñ (nj)* с орхоно-енисейскими знаками для *nč* подтверждается древним фонетическим соответствием *ñ (nj)~nč*», – дейді [3, 307-б.].

Алтай Сәрсенұлының ғылымдағы ғұмырындағы барлық зерттеулері фонетика саласынан бастап, көне түркі ескерткіштеріндегі синтаксистік байланыстар, қазақ даласындағы эпиграфикалық ескерткіштер, еліміздің түкпір-түкпіріндегі жартастағы бабалар қашап кеткен петроглифтерді, пиктографикалық, идеографикалық суреттерді зерттеуі көне түркі жазуының генезисі туралы батыл пікір білдіруіне алып келді. Ғалым қазақ даласында өмір сүрген ежелгі ғұндардан бастап, сақ, үйсін тайпаларының түркі тілінде сөйлегенін жазды, оны табылған археологиялық материалдармен дәлелдеді. Кезінде ғұлама ғалым Ә.Марғұлан да Сиратори, Хирт сияқты белгілі ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасай отырып, ғұндардың түрік тілінде сөйлегенін жазған еді. Атақты ғалым көне түркі жазуының төл жазу екенін, оларды тасқа түсіріп жазатындарды халықтың *бітікші* деп атайтынын, көне заманнан бастап қазақ хандығына дейінгі аралықта тасқа таңба қашап, жазу түсіріп жүретін бітікші абыз-бақыслар болғанын айтады.

Әлкей Хақанұлы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының қолжазбаларына сілтеме жасай отырып: «Қазақ шежіресінің көрсетуінше, XVI-XVII ғасырдағы ұлы бітікшілердің ең атақтысының бірі – Мәстек абыз, Аққозының баласы Сапақ абыз, екеуі де Сүйіндіктен, Сапақ – үлкен бақсы, екі тұлымын белінен салбыратып, тау-тасты кезіп, тасқа жазу түсіріп жүрген. Жаяу жүруге еш уақытта шаршамайды, ат пен түйенің жүгіруінен қалыспай, боздатып отыратын болған. Сондай атақты бітікшілер Алтайда, Ертіс бойында қоныстайтын Қыпшақ, Бәсентиин, Найман, Керей, Уақ (Үңгіт) ортасында көп болған, олардың ішінен ел аузында сақталып қалғандары – бәсентиин Өтеміс абыз, Танаш абыз, Мұрат Баубек абыз, уақтардың көп абыздары», – деп, А. фон Габэнге сілтеме жасай отырып: «Жетісу бақысларының (бітікші) сүйген ісі тасқа, ағашқа, сүйекке, теріге, киізге (киіз кітап) жазу түсіріп отыруды өзгеше әдет қылған – Жетісу, Тарбағатай, Алтай тауларының ортасында Сары бақсы, Сыншы бақсы, Шашты бақсы, Қызыл бақсы», – деп жазады [10, 224-225-б.].

Алтай Сәрсенұлы «Для решения проблемы происхождения тюркского рунического алфавита важное значение приобретает гипотеза о древнейшей генетической общности тюркских языков с индоевропейскими» деген пікір білдіреді [3, 312-б.]. Ғалымның бұл пікірін өз кезегімізде жалпы тіл білімі тарихындағы В.М.Иллич-Свитычтың ностратикалық теория бойынша жазған құнды еңбегімен сабақтастыра аламыз. Сондай-ақ соңғы кезде А.К.Нарымбаева-Уалиева «Письмо и религия тюрков» атты кітабында Алтай Аманжолов ұсынған пікірді дамытып, Алтайдан шыққан көне көшпенділердің арқасында бүкіл әлемдегі өркениеттің дамығанын, ат үстінде көшіп жүріп, өзге жерді барып паналап, әліпбиін қалдырып, өзі бөлек дамығанын, осылай жүріп әлемдегі көне әліпбилердің түркі әліпбиінен шыққанын, әлемдік дәстүрлі діндердің тәңірлік діннің бұтақтары екенін жазады.

Қалай десек те әлемдік өркениетке өлшеусіз үлес қосқан көне түркілерді этногенез, мәдени байланыс, тіл білімі тұрғысынан еуропацентристік көзқараспен өзгелерден өздерін биік қойып, тіл мен тарихты бұрмалағысы келген еуропа халықтарымен жан-жақты салыстырып зерттеу – А.Сәрсенұлы айтқандай, адамзат баласының алғашқы жазуының қайдан, қалай шыққанын анықтауға әкелетін жол. Осы тұста әлем ғалымдары «адамзат жазуының көне түрлерінің бірі» деп есептейтін Қос өзен бойындағы шумерлердің таңбаларын көне түркі тілімен салыстыра зерттеп, Ф.Хоммел ұсынған теорияны дамытып, алғаш рет 1974 жылы Берлиндегі халықаралық конференцияда баяндама жасаған Алтай Сәрсенұлы екенін айта кету керек.

Ғалым көне шумерліктер мен көне түркі тілінің арасында жиырмадан астам лексикалық сәйкестікті тауып, шумерліктердің ол жаққа қоныс аудармай тұрғандағы тілдік жағдайынан хабардар етеді. Ғалым *DINGIR – täñri*, *DUMU – tun (тұңғыш)*, *DUG – iduq*, *UTU – üti*, *EGIR – edär (ep, ep-тұрман)*, *BARAG – barq*, *TAG – teg* сияқты жиырмадан астам сәйкестіктерді көрсетіп, дәлелдейді. Сонымен қатар ғалымның *шумер-кемер* сөздерінің сәйкестіктері туралы ойлары да құнды.

Алтай Сәрсенұлы шумерлік-түркілік сәйкестіктерді көрсете отырып: «Принципиальные фонетические закономерности тюркских языков, благодаря этим соответствиям, предстают в исключительно сложной панораме развития от прототюркского языка или языкового состояния (некоторым образом письменные памятники рубежа IV-III тысячелетий до н. э. из Шумера, исключая памятники мертвого шумерского языка – священного языка семитов-вавилонян и ассирийцев вплоть до н. э.) – через древнетюркские диалекты к современным тюркским языкам. Систематический характер древнейших шумерских совпадений позволяет предположить, что какая-то часть прототюрков Центральной Азии продвинулась в Двуречье, обосновалась там и существенно повлияла на язык и, соответственно, на изобразительные логограммы протошумерских письменных памятников» деген қорытынды жасайды [3, 286-б.].

Алтай Аманжоловтың ұзақ жылдар бойы еткен еңбегінің нәтижесі болған көне түркі жазуының генезисі туралы теориясына белгілі ғалымдар жоғары баға береді. Белгілі ғалым, т.ғ.д. Л.Н.Гумилев: «Наиболее острым сюжетом является протест автора против общепринятого мнения о дате происхождения древнетюркского рунического алфавита – ок. V-VI вв. н.э. А.С.Аманжолов относит эту дату на 1000 лет назад, в эпоху, предшествовавшую образованию хуннской державы. Собственно, ради этого он и интерпретирует резы на бляхе как руны. Прав ли он? – сказать трудно, но пересмотр рабочих гипотез XIX в., укоренившихся в научной традиции на основании привычки, производить время от времени необходимо, иначе развитие науки остановится. В пользу мнения А.С. Аманжолова можно добавить, что у хуннов бытовала алфавитная письменность, которая до нас не дошла. так как хунны писали на нестойких материалах (коже, бересте и т.п.). Но судить каков был характер алфавита: прототюркский или какой-либо другой пока трудно. Во всяком случае гипотеза А.С. Аманжолова заслуживает внимания», – десе, С.А.Соколов: «В целом фундаментальное исследование А.С. Аманжолова является ценным вкладом в тюркскую эпиграфику, отличается творческой оригинальностью и является результатом многолетней плодотворной работы автора над избранной темой», – деп, іргелі зерттеу екенін баса көрсетеді [3, 346-б.].

Алтай Сәрсенұлы өмірлік көзқарасының қалыптасуына әсер еткен екі үлкен тұлғаның бірі ретінде есептеген ғұлама ғалым, академик Ә.Х.Марғұлан да А.Аманжоловтың еңбегіне «Исследование А. С. Аманжолова, подкрепляемое новейшим эпиграфическим материалом, объективно направлено против старой «арийской» (индоиранской) теории, отрицавшей автохтонность тюркоязычного населения Южной Сибири и Казахстана и всячески принижавшей культурные достижения древних тюркоязычных племен... Работа является образцом непредубежденного и творческого подхода к решению проблем истории древнетюркской письменности» деген баға береді [3, 347-б.].

Алтай Аманжоловтың көне түркі жазуының генезисі туралы теориясы – ғалымның ұзақ жылдар бойындағы ғылыми еңбегінің нәтижесі, бай ғылыми мұрасының дінгегі.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Тасмагамбетов И. Зримый образ великой культуры // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2001. – 17-26-б.
2. Васильев Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. – М.: Наука, 1983. – 160 с.
3. Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2010. – 368 с.
4. Клосон Дж. Происхождение тюркского «рунического» письма // В кн.: Зарубежная тюркология. – Вып. 1. – М.: Наука, 1986. – С. 135-158.
5. Щербак А.М. Тюркская руника. – Санкт-Петербург: Наука, 2001. – 147 с.

6. Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности // Советская тюркология. – 1978. – № 4. – С. 84-98.
7. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964.
8. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
9. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. – Бишкек: Илим, 2003. – 460 с.
10. Марғұлан Ә. Шығармалары. – 13-том. – Алматы: Алатау, 2012. – 446 б.

Жандалиева Н., Абдрахманова Д.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
2-курс магистранттары

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЙЛЕНІСТЕРІНДЕГІ А/Ы ДЫБЫС АЛМАСУЫНЫҢ СИПАТЫ

Қазақ халқының ауызекі сөйлеу тілінде дауысты дыбыстардың жуан-жіңішке болып алмасуы жиі ұшырасатын болса, дауыстылардың өзара ашық, қысаң болып алмасуы да едәуір орын алады. Бұл құбылыс та халықтық тіліміздің дыбыс жүйесіндегі елеулі заңдылық. Ашық/қысаң болып алмасатын дыбыстар қазақ тілінде бірнеше жұпты (**а-ы, е-і, о-ұ, ө-ү**) құрайды. Бұлардың жалпы түркі тілдерінде кезігетін кездері де бар. Қазақ тілінің сөйленістерінде ашық, қысаң дауыстылардың алмасуы ішіндегі **а** мен **ы** дауыстыларының бірінің орнына бірі қолданылуына келейік. Қазақ тілінің ауызекі тілінде бұл құбылыстың **а/ы** мен **ы/а** түрлері бар. Тіліміздің сөйленістерінде жалпылай таралған құбылыс. Алмасудың бұл түрі қатысқан сөздер қай өңір қазағының тілінде болсын бар. Бұрынырақта бұл дыбыс алмасуы туралы ғалым С.Аманжолов оның оңтүстіктегі халық тіліне кең таралғанын айтқан болатын [1, 237-б.]. Алайда кейіннен жарияланған мәліметтерге қарағанда **а** орнына қысаң **ы**-ның айтылуы белгілі бір аумақты ғана мекендеген жергілікті халықтың тілінен басқа біраз аумақты қамтитыны байқалады. Диалектологиялық деректерге сүйенсек, құрамында **а/ы** алмасқан сөздер қай жердің қазағының тілінде де айтылады. Оңтүстік өңірге қарасты Шу бойы қазақтарының тілінде *тытын – топан, қысап – қасап, сынамыққа – сынамаққа, турысын айту – турасын айту, тайыз – таяз (тайаз), айырмысы – айырмасы, аз-мыз – аз-маз* сөздері кездеседі [2, 23-б.].

Қазақ тілінің шығыс сөйленістерінде осы алмасу мына сөздерге тән. Олар: *сыйықты – сияқты (сыйақты), арбы – арба, шонжыр – шонжар, сарқыншық – сарқыншақ, қажыма – қажама, қанжығы – қанжыға, дағдыр – дағдар, ажырыма – ажырама, қылжыңбас – қалжыңбас* тағы басқалар. Дыбыс алмасуының бұл түрі батыс өңір қазағының тілінде төмендегі сөздерде жиі әрі тұрақты қолданылады: *дыбыл – дабыл, қыпас – қапас, омақыс – омақас, туры – тура, ықтысын – ықтасын, ықпыл – ықпал, айқыра – айқара, сақыра – сақара, тыстау – тастау, жыназа – жаназа, мырдымсыз – мардымсыз* т.б. [3, 20-б.]. Бұл дыбыс алмасуы жоғарыда берілген сөздермен шектелмей, өзге сөздерді қамтуы әбден мүмкін. Мысалдарда **а/ы** алмасқан сөздердің таралу кеңістігі сөйленістердің осы үш тобымен байланысты. Жекелеп қарағанда ол елді мекендердің тізімі мынадай: Орал облысының Орда, Жәнібек аудандары (Орда сөйленісі), Ақтөбе облысының Байғанин және басқа аудандары, Маңғыстау, Қостанай облысы, Жамбыл облысы Қордай, Мойынқұм, Шу, Мерке, Рысқұлбеков (Луговой) ауданы, Шығыс Қазақстан облысының Семей, Өскемен өңірлері, Талдықорған маңының аудандары, Қазақстаннан тыс жерлердегі Қошағаш, Шыңжаң және Орынбор облысы, Өзбекстанның Тамды ауданындағы қазақтардың тілінде арагідік осы құбылыс ұшырасады.

Жоғарыдағы **а/ы** дыбыстары алмасқан сөздер сияқты бұл құбылыстың керісінше алмасуын бейнелейтін сөздер де әр жердің тұрғылықты халқының тілінде әр басқа. Яғни бұндай сөздердің әрқайсысының таралу географиясы бар. Бірақ осындай сөздердің ішінде кейбірінің тұтас бір өңірді қамтымағанымен, шашыраңқы түрде әр өңір қазақтарының тілінде кезігетін кезі де бар.